
Bartın Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Sayı: 15
Bahar 2021
BARTIN – TÜRKİYE

Bartın University
Journal of Islamic Sciences Faculty
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Number: 15
Spring 2021
BARTIN – TURKEY

MUKAYESELİ HUKUKA GÖRE SULARIN KİRLLETİLMESİNDEN DOLAYI OLUŞAN HUKUKİ SORUMLULUK

LEGAL LIABILITY ARISING FROM POLLUTION OF WATER ACCORDING TO COMPARATIVE LAW

Mehmet ERGÜN

Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Bartın/Türkiye
Assist. Prof., Bartın University, Faculty of Islamic Sciences, Bartın / Turkey

mehmetergun61@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-6149-2358

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 31 Mart /March 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 24 Haziran/June 2021

Yayın Tarihi/Published: Haziran/June 2021

Atıf/Cite as: Ergün, Mehmet. “Mukayeseli Hukuka Göre Suların Kirlenmesinden Dolayı Oluşan Hukukî Sorumluluk”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 15 (Haziran 2021), 41-62.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

ÖZ

Bütün dinlerde, inanç sistemlerinde ve kadim kültürlerde su insanların ve tüm varlık âleminin kaynağı ve yaratılışın temel unsuru olarak görülmüştür. Hayat su ile başlar ancak su ile devam edebilir. Suyun sınırlı ölçüde, tertemiz, temizleyici, tatlı ve doğal rengi ile yeryüzüne indirilişi Şâri‘ Te‘âlâ’nın varlık delillerinden biridir. Bu nedendir ki, evrenin %75’ini oluşturan suyun ve su kaynaklarının (kuyular, pınarlar, dereler, göller, çaylar, nehirler, denizler, okyanuslar vb.) temiz tutulması, kirletilmemesi sorumluluk hukukunun uygulanma alanlarından birini oluşturur. Suların kirletilmesinden dolayı ortaya çıkan mesuliyet, her ne kadar modern hukukun en yeni objektif sorumluluk çeşitlerinden biri ise de, İslâm hukukunun başlangıçtan itibaren benimsediği bir tazmin sebebidir. Bu esasa göre yararlandığı tesisi/işletmesi sebebi ile başkalarına zarar veren işletme sahibi ortaya çıkan zararı gidermekle mesuldür. Çünkü hukukun yerleşik ilkesine göre yarar/menfaat mesuliyet karşılığındadır. Kişinin faaliyeti esnasında veyahut daha sonrasında zararlı fiili ile suyun fizikî, kimyevî ve biyolojik temizliğine zarar vermesi durumunda suyu kirletmiş sayılır. Kişi, doğrudan zararlı fiili ile suyu kirletmekten dolayı oluşan zararı gidermekle yükümlü tutulduğu gibi, dolaylı olarak yani zararlı fiili veya ihmali/kusuru yahut işletmesi zararın oluşmasında uygun illiyet nedenini oluşturuyorsa, zararın izalesinden yine sorumlu tutulur. İşte bu araştırmamızın temel amacı en ilkel toplumlardan en ileri sanayi toplumlarına kadar sıklıkla karşılaşılabilen “Suların Kirletilmesinden Dolayı Oluşan Hukukî Sorumluluk” konusunu karşılaştırmalı hukuk bağlamında izah etmek olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Mukayeseli Hukuk, Suların Kirletilmesi, Zarar, Hukukî Sorumluluk.

ABSTRACT

In all religions, belief systems and in ancient cultures, water has been seen as the source of humans and the whole world of beings and the basic element of creation. Life begins with water, but only can continue with water. The fact that water is brought down to the earth with its limited, clean, cleansing, sweet and natural color is one of the evidences of existence of the Lawgiver. For this reason, keeping the water and water resources (wells, springs, streams, lakes, streams, rivers, seas, oceans, etc.) clean and not polluting the water that constitutes 75% of the universe constitutes one of the application areas of the law of responsibility. Although the liability arising from the pollution of the waters is one of the newest objective liability types of modern law, it is a reason for compensation adopted by Islamic law from the beginning. On this basis, the owner of the business who harms others due to the business / facility he benefits from is responsible for eliminating the damage. Because, according to the established principle of law, benefit is in return for liability. In the event that the legal subject / person harms the physical, chemical and biological cleaning of the water by his harmful act during his activity or afterwards, it is deemed to have contaminated the water. The person is obliged to pay the damage caused by the direct harmful act of polluting the water, as well as indirectly, the harmful act or negligence/culpa/fault or workplace/facility; If it constitutes the proper causal link in the occurrence of the harm, it is again held responsible for the removal of the damage. The basis purpose of this research is to explain the subject of “Legal Liability Arising from Water Pollution”, which can be encountered frequently from the most primitive societies to the most advanced industrial societies, on the context of comparative law.

Keywords: Islamic Law, Comparative Law, Pollution of Waters, Damage, Legal Responsibility.

GİRİŞ

Bütün dinlerde ve neredeyse tek mil kadim kültürlerde, suyun yaratılışın temel unsuru, kaynağı, özü, aynı zamanda evrensel bir sembol, arınma, iyileşme, canlanma, aynü'l-hayât ve bir âb-ı hayât olduğuna inanılır. Bizzat hayatın ve imkânın kendisi demek olan su, varlığın başı ve başlangıcıdır. Susuz bir hayat, varlık âleminin yokluğu ve imkânsızlığı demektir. Daha genel bir ifade ile su; canlılık, kuvvet, bereket, çoğalıp büyümenin kaynağı ve aslı unsurudur.¹ Bu nedenledir ki, su; kadim medeniyetlerde hayatın temelini oluşturan anâsır-ı erba'adan (su, ateş, hava, toprak) biri olarak kabul edilmiştir. İnsanlık tarihi boyunca su insan düşüncesine konu olmuş, hakkında efsanevî ve mitolojik anlatımlar yapılmış; ressam, şair, müzisyen ve düşünülere ilham kaynağı olmuştur.²

Kur'ân'da altmış üç âyette geçen “el-mâu=su”,³ her şeyin var edildiği bir ana unsur olarak ifade edilir.⁴ Ayrıca Kur'ân'da suyun gökyüzünden Allah Te'âlâ tarafından indirilmiş olması,⁵ yerüstü ve yeraltı sularının ilâhi bir nimet, insanların ihtiyaçları için depolanabilir kılınması, emanet ve muayyen ölçüde indirilişi,⁶ insan ve hayvanlar için bir rızık sebebi kılınışı,⁷ yeryüzünü neşv-ü nemalandırıp canlandırması,⁸ varlık ve kudret delili oluşu⁹ gibi özelliklerinden bahsedilir.

Hz. Peygamber (s.a.v.), “İnsanlar üç şeyde ortaktırlar: (Onlar da) Su, ateş ve ot/mera(dır).” buyurmuşlardır.¹⁰ Bu hadis bağlamında Hanefî hukukunda muhrez olmayan yani henüz mülkiyet altına alınmamış olan ot, ateş ve su mübâh eşya sayılarak,¹¹ kamunun kullanımına açık tutulması esası temel görüş olarak benimsenmiştir.¹² İnsanlara serbest

¹ Salime Leyla Gürkan, “Su”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/440-442; Hacı Mehmet Günay, “Su”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/432.

² İskender Pala, “Su”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/442, 443; Abdurrahman Savaş, “Hitit, Roma, İslâm ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011), 252, 253.

³ Günay, “Su”, 37/432.

⁴ el-Enbiyâ 21/30.

⁵ el-Vâkı'a 56/68, 69.

⁶ el-Mü'minûn 23/18.

⁷ el-Bakara 2/22, 60.

⁸ er-Rûm 30/24.

⁹ er-Rûm 30/24.

¹⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Büyü”, 62.

¹¹ *Mecelle*, md. 1234; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 7/185 vd.

¹² Halil İnalçık, “Su”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/437; Fahri Demir, *İslâm Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı* (Ankara: Emek Matbaacılık, 1981), 53-59. Ortak mübâhlar/serbest mallar için bk. *Mecelle*, md. 1234-1261; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*

kılınan üç şeyden biri olan suyun ve su kaynaklarının (kuyular, pınarlar, dereler, göller, çaylar, nehirler, denizler, okyanuslar vb.) temiz tutulması, kirletilmemesi bu açıdan son derece önemli bir sorumluluktur.¹³ Zira hiçbir canlının onsuz yaşayamayacağı bir hayat kaynağı olan su, aynı anda birçok kişinin istifadesine ve iştirakine elverişli olan bir nimettir. Su, bir yandan bir değirmeni çevirirken, diğer taraftan birçok fabrika ve tesisi besler. Bitkilere can olur, büyümelerine imkân verir. Diğer taraftan insanlara ve hayvanlara azık olur, birçok bağı, bahçeyi ve tarlayı sular. İbadet için bir vasıta olur. Diğer yandan da gölleri, nehirleri, deniz ve okyanusları besleyerek insanlara birçok kıymetli deniz ürünleri sunar.¹⁴ Ayrıca insanların çoğu zaman karayolu ile ulaşamayacakları, bazen de ancak çetin ve zorlu birtakım mücadelelerden sonra ulaşabilecekleri uzak coğrafyalara yapacakları yolculuklarında su onlara imkân ve kolaylıklar sağlar. İşte bu sebeptir ki, insan emeğinin olmadığı, ihraz edilmemiş yani kap, kova, sarnıç, havuz, depo gibi herhangi bir şekilde muhrez yani mülkiyet konusu olmayan su, hazır ve tabii bir nimet olduğu için insanların ortak malı olarak kabul edilmiştir.¹⁵

Hanefî ekolüne göre kamunun kullanımına açık ve serbest olan eşyalardan biri olan su kaynaklarının (yeraltı-yerüstü suları, nehirler, denizler vs.) başkalarına zarar vermeden kullanılması mübâh iken, diğer yandan sudan yararlanan kişiler su için yapılacak olan harcamalardan da müştereken sorumludurlar. Fakat büyük nehir ve su kaynakları için geniş çaplı, yüksek maliyetli bir takım yatırım ve harcamalardan ise devlet yükümlüdür.¹⁶

Bazı gerçek ve tüzel kişilerin çevre hukukuna ilişkin yeterli dikkat, özen ve tehlike sorumluluğu bilincine sahip olmadıkları için yerüstü ve yeraltı su kaynaklarını kirlettiği, suya ve su kaynaklarına yönelik bazı zararlar verdiği aşikârdır.¹⁷ Hukukun ve hukukçunun önemli bir vazifesi de sosyal hayatta vuku bulan olaylara hukukî çözümler bulmaktır.¹⁸ “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”na ilişkin yayınlanmış bir makalemiz olmasına rağmen,¹⁹ gerek İslâm hukuk doktrininde ve gerekse mevzu hukukta

(İstanbul: Nesil Yayınları, 1991), 3/21, 22.

¹³ Günay, “Su”, 37/432; Sami Narter, *Kusursuz Sorumluluk, Haksız Fiil Sorumluluğu ve Tazminat Hukuku* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2. Baskı, 2016), 323-328.

¹⁴ Günay, “Su”, 37/432, 433.

¹⁵ İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî, *Mültekâ'l-ebhûr* (İstanbul: Şirket-i Şahâfiyye-i ‘Osmâniyye Matba‘asi, 1898), 437 vd.

¹⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/186 vd.; İnalçık, “Su”, 37/437.

¹⁷ bk. er-Rûm 30/41; Mustafa Tiftik, *Türk Hukukunda Tehlike Sorumluluklarının Genel Kural ile Düzenlenmesi Sorunu* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2. Baskı, 2005), 33.

¹⁸ bk. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad* (Ankara: DİB Yayınları, 3. Baskı, 1985), 13.

¹⁹ bk. Mehmet Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, *Uluslararası*

“Suyu Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu” meselesine yönelik birçok hukukî malzemenin varlığına şahit olmamız yanında, suyun ve su kaynaklarının varlıkların yaşamındaki tartışmasız öneminden dolayı²⁰ konuyu daha özel sınırları içerisinde araştırmayı lüzumlu gördük. Çünkü sorumluluk hukuku bağlamında çevre kirliliğinin bir türü olan “su kirliliği”²¹ sorunu hem güncel hukukî bir mesele hem de önemli bir içtimaî ödevdir. Zira su kirliliği sebebiyle kişilerin şahıs ve malvarlıklarında birtakım fahiş zararlar ortaya çıkabilmektedir.²²

1. Kavramlar

“Mâ=su”, sözlükte; “*sâhib-i nümüvv olan her şeyin mâ-bihi’l-hayâtı cism-i lâtif-i seyyâl*” şey demektir.²³ Yani su; gelişme kabiliyeti olan her şeyin kendisiyle hayat bulduğu, akıcı ve lâtif bir cisim demektir. Sarf ilminde/etimolojide suyun cem-i kesreti “miyâh”, cem-i killeti ise “emvâh” şeklinde gelir.²⁴ Klasik fıkıh ve muasır İslâm hukuku kaynaklarında suya ilişkin meseleler “kitâbu’t-tahâret”, “bâbu’l-miyâh”,²⁵ “kitâbu’ş-şirket”²⁶ ile “irtifak hakları” başlıkları altında ele alınmıştır.²⁷

İslâm hukukunda rengi, tadı ve kokusu olmayan mutlak su, bütün canlıların yaşamı için gerekli olan temel bir sıvıdır. Su, maddî ve manevî kirlilerden arınma aracı olup, hükmü/temiz ve temizleyici olup olmadığı az veya çok olmasına göre değişebilen, üç niteliğinden herhangi birisinin değişmesi de, su kirliliği veya suyun kirlenmesi anlamına gelir.²⁸ Sorumluluk hukuku otoriteleri Deschenaux ile Tercier’e göre de, “*Suyun fiziksel, kimyasal veya biyolojik temizliğinin bozulması kirlilik*” olarak kabul edilmiştir.²⁹ Çağımızda su kaynaklarının kirlenmesine sebebiyet veren biyolojik, radyoaktif, organik, inorganik pek

Sosyal Araştırmalar Dergisi 13/71 (Haziran 2020), 1038-1053.

²⁰ bk. el-Mülk 67/30.

²¹ bk. Henri Deschenaux - Pierre Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, çev. Salim Özdemir (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1983), 153-155; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1041. Diğer kirlilik türleri olan hava, toprak ve gürültü kirliliği ile radyoaktif kirlilik için bk. Muhammed Hamdi Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmûsü*, haz. Sıtkı Güllü (İstanbul: Eser Neşriyat, 1997), 2/174-182; Hasan Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 25-39.

²² Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/174-182; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 30.

²³ Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 3/378.

²⁴ Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 3/378.

²⁵ Muhammed Emîn İbn ‘Âbidîn, Reddü’l-muhtâr ‘*ale’ d-Dürri’l-Muhtâr* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/79 vd.

²⁶ bk. *Mecelle*, md. 1224-1291, 1321-1328; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 5/95-107.

²⁷ Hasan Hacak, “İrtifak”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/460-464.

²⁸ Günay, “Su”, 37/432.

²⁹ bk. Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 155. Su kirliliği kavramı için bk. Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 28-30.

çok nesne suya karışarak suyun doğal yapısını bozmakta,³⁰ tehlike sorumluluğu esası bağlamında suları kirleten tesis ve işletmelerin sayısı giderek artmaktadır. Bunun doğal bir neticesi olarak da suyun kirlenme şekil ve nedenleri giderek çeşitlenip çoğalmaktadır.³¹

Suyun gökyüzünden tertemiz olarak indirildiğini bildiren âyet³² su kirliliğinin ârızî bir hâl olduğunu ifade eder.³³ Resûlullah (s.a.v.) su kirliliğinin ölçüsünü de bizzat doğal niteliğini yani “renk, koku ve tadının değişimi” olarak tayin etmişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber, bir defasında Medine kuyularından birinden abdest alarak, “*Suyun temiz yaratıldığını/kılındığını; onun tadını, rengini ve kokusunu değiştirmedikçe hiçbir şeyin onu kirletemeyeceğini.*” buyurdular.³⁴ Ayrıca kişinin bilâhare kullanacağı durgun suya bevletmesini yasaklayarak,³⁵ su kaynaklarının kirletilmesinin haksız ve hukuka aykırı bir fiil olduğunu ifade buyurmuşlardır. Kezâ, tabiî niteliğini koruduğu müddetçe temiz ve temizleyici olan suyun³⁶ kirletilmesi mûcib-i lânet ve hukuka uygun olmayan bir fiildir.³⁷

2. Sorumluluğun Hukukî Niteliği

Suların kirletilmesinden dolayı oluşan hukukî mesuliyet kusursuz sorumluluk niteliği taşıyan bir mesuliyet biçimidir.³⁸ Başta tabakhane, salhane, tuvalet lâğımı, helâ çukuru,³⁹ ahır,⁴⁰ ağıl,⁴¹ kazı, hafriyat, inşaat olmak üzere çeşitli nedenlerle suyu kirletmek suretiyle

³⁰ Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 28, 29.

³¹ bk. M. Kemal Oğuzman - M. Turgut Öz, *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)* (İstanbul: Filiz Kitabevi, Fakülteler Matbaası, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 3. Bası, 2000), 637; Tiftik, *Türk Hukukunda Tehlike Sorumluluklarının Genel Kural ile Düzenlenmesi Sorunu*, 33.

³² bk. el-Furkân 25/48; Muvaffuquddîn Ebû Muhammed b. Aḥmed b. ‘Abdillâh İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Kâhire: Dâru’l-Ḥadîs, 2004), 1/32.

³³ Günay, “Su”, 37/432.

³⁴ ‘Alî İbn-u Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, Ta’lik: Ebû Tayyib Muhammed Âbâdî (Beyrût: ‘Âlemü’l-Kütüb, 4. Baskı, 1986), 1/28, 29.

³⁵ bk. Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. İsmâ‘îl el-Buhârî, *Şahîhu’l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Vudû”, 26, 68; Muhammed b. İsmâ‘îl el-Kehlânî, *Sübülü’s-selâm şerhu Bulûğî’l-merâm min edilleti’l-ahkâm* (Beyrût: Dâr-u İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 4. Baskı, 1960), 1/19; Ebû ‘Abdillâh Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü’l-evâtâr şerhu Münteke’l-ahbâr min ehâdis-i Seyyidi’l-ahyâr* (Beyrût: Dâru’l-Cil, 1973), 1/27; Şihâbuddîn Ahmed b. ‘Alî İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-Bârî şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd ‘Abdulbâkî - Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrût: Dâru’l-Ma’rife li’t-tıba‘ati ven-neşr, ts.), 1/346.

³⁶ Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Tahâret”, 35; Ebû ‘Abdirrahmân Ahmed b. Şu‘ayb b. ‘Alî en-Nesâî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Tahâret”, 149; Muhammed b. Ferâmûz Molla Hüsrev, *Dürerü’l-hükâm fî şerhi Ğureri’l-ahkâm* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1970), 1/21.

³⁷ Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *el-Câmi’u’s-şahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Tahâret”, 95.

³⁸ Oğuzman - Öz, *Borçlar Hukuku*, 634; Narter, *Kusursuz Sorumluluk*, 324. Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1041, 1042. Kusura dayanmayan mesuliyet için bk. Mehmet Ergün, *İslâm Hukukunda Bina Mâliklerinin Fena Yapım ve Bakım Eksikliği Sorumluluğu (Kusursuz Sorumluluk Teorisi)* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2021), 118 vd.

³⁹ bk. Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/174-182; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/176 vd.

⁴⁰ ‘Abdullâh b. Muhammed b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta’lîli’l-Muhtâr*, Ta’lik: Şeyh Mahmûd Ebû

suyun mâlikine veya sudan yararlanma hakkı bulunan kişilerin şahıs ya da malvarlıklarına yönelik herhangi bir zarar veren kişi, kusur şartı aranmaksızın ortaya çıkan zararı tazminle yükümlü tutulur. Yani suyu kirletenin fiili ile suyun kirlenmesine sebep olması oluşan zararı tazminle yükümlü tutulması için kâfi bir sebeptir.⁴² Zira yarar ile zarar arasındaki bağıllık prensibi bu nevi bir mesuliyeti doğurur.⁴³

3. Sorumluluğun Şartları

Suyu kirletenin yükümlülüğü kusura dayanmayan bir mesuliyet biçimidir. Yani doğrudan veya dolaylı bir şekilde suyun ya da su kaynaklarının kirlenmesine sebep olan kişi, kusur şartı aranmaksızın ortaya çıkan zararı gidermekle yükümlüdür.⁴⁴ Kusura dayanmayan mesuliyet bağlamında, suyu kirleten kişinin oluşan zararın tazmininden yükümlü tutulabilmesi için şu şartlar aranır:

Su kirlenmiş olmalıdır. Su kirliliği nedeniyle hukukî bir sorumluluktan söz edebilmek için öncelikle bir kirlenme olayının ortaya çıkmış olması gerekir. Suyun kirlenmesi söz konusu olmadığı durumlarda mesuliyetten de bahsedilemez.⁴⁵ Sözelimi, başkasına ait olan bir su kuyusunun yakınında tuvalet çukuru açan kişi hukuka aykırı fiilinden dolayı ortaya çıkacak olan kirlilik nedeniyle oluşacak olan zararın tazmininden sorumlu olur.⁴⁶

Suyu kirleten bulunmalıdır. Suyun kirlenmesi sebebiyle herhangi bir tazmin yükümlülüğünün oluşabilmesi için ortada suyu doğrudan veya dolaylı bir şekilde kirleten

Dakika (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991), 2/52; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/175.

⁴¹ Savaş, "Hitit, Roma, İslâm ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", 253.

⁴² M. Kemal Oğuzman - Özer Seliçi, *Eşya Hukuku* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 5. Baskı, 1988), 447, 448; Narter, *Kusursuz Sorumluluk*, 324; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 68 vd.

⁴³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Maḥba'a-i Ebu'z-Ziyâ', 3. Baskı, 1911), 1/185-189; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 1/284, 285; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 1/163-165; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1041, 1042.

⁴⁴ bk. Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/182; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1041; Savaş, "Hitit, Roma, İslâm ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", 252, 253. Detaylı bilgi için su kuyusu yakınında açılan tuvalet kuyusu örneği ile (bk. Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/182) su kaynaklarına yakın hayvan ahırlarının inşa edilmesini yasaklayan hadis-i şerif ve Hitit Kanunu için bk. Savaş, "Hitit, Roma, İslâm ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", 252, 253.

⁴⁵ Salim Ögüt, "Harim", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/189; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1042, 1043; Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 155.

⁴⁶ Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/182. Harim kavramı ile kaynak suların, çayların ve su kuyularının harim mesafesi için bk. *Mecelle*, md. 1281-1291; Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 3/557-567; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/182, 222, 464-468; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/57, 192-194; Ögüt, "Harim", 16/188-190.

hakikî veya hükmî bir şahsiyetin bulunması gerekir.⁴⁷ Oluşan zararın tazmin sebebi oluşturması açısından hakikî şahıs ile hükmî şahıs arasında herhangi bir fark yoktur.⁴⁸

Suyu kirletme hâdisesi hukuka aykırı bir şekilde oluşmalıdır. Haksız fiilin tazmin yükümlülüğü oluşturabilmesi için zarara sebep olan fiil haksız bir şekilde ortaya çıkmalıdır.⁴⁹ Bu esasa göre kirletme olayı hukuka aykırı bir şekilde ortaya çıkmamışsa, oluşan zararın tazmin sorumluluğu da yoktur.⁵⁰ Bu bağlamda hukukî sınırları içerisinde, hukuka uygun bir şekilde açılmış olan bir su kuyusu nedeniyle komşunun su kuyusunda ortaya çıkan kirlilik herhangi bir tazmin sorumluluğu oluşturmaz.⁵¹ Çünkü hukuka göre kişi kendi mülkü sınırları içerisinde tasarruf yetkisine sahiptir.⁵² Ancak harim sınırları aşarak başkasının su kuyusu yakınında açılan lâğım/kuyu başkasına ait olan su kuyusunun suyunu kirletse, hukuka göre suyun kirlenmesine yol açan lâğımın/kuyunun sahibi, mâliki olduğu lâğımı/kuyuyu sızdırmayacak bir şekilde sağlamlaştırması için icbar edilir. Yapılan tamir işlemlerine rağmen, suyun kirliliği yine de devam ediyorsa, lâğım/kuyu kapatılır.⁵³ Türk pozitif hukukunda buna eski halin iadesi denir ki,⁵⁴ bu da İslâm hukukunun önemli küllî esaslarından biri olan zararın izalesi ilkesine tekabül eder.⁵⁵

Suyun kirlenmesinden kaynaklanan bir zarar vuku bulmalıdır. Hukuka göre tazmin sorumluluğunun oluşmasında zarar unsuru şartı aranır.⁵⁶ Bu esasa göre suyu kirletme fiili de herhangi bir zarara yol açmış olmalıdır. Zararın söz konusu olmadığı hal ve durumlarda yükümlülük de yoktur. Sözelimi, kimyasal atıklarının nehre akıtan tesis sahibi zehirlenen kişilerin uğradıkları zarardan ve hayvanların itlâfından sorumlu tutulabilir. Çünkü su kirliliği

⁴⁷ Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 154, 155; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/379; M. Abdülmecit Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2019), 183; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1042.

⁴⁸ bk. Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu*, 137; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1046, 1047.

⁴⁹ bk. ‘Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd el-Kâsânî, *Kitâbu Bedâi‘u’s-şanâi‘ fi tertîbi’s-Şerâi‘* (Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, 2. Baskı, 1974), 7/165. Hukuka aykırılığı ortadan kaldıran nedenler için bk. Ergün, *İslâm Hukukunda Bina Mâliklerinin Fena Yapım ve Bakım Eksikliği Sorumluluğu*, 66-85.

⁵⁰ Kâsânî, *Bedâi‘*, 7/165; Ögüt, “Harim”, 16/189; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1043.

⁵¹ *Mecelle*, md. 90, 1291; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 1/286, 287, 7/194; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 1/166, 2/466-468; Ögüt, “Harim”, 16/190.

⁵² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 1/286, 287, 7/194; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 1/166; Ergün, *İslâm Hukukunda Bina Mâliklerinin Fena Yapım ve Bakım Eksikliği Sorumluluğu*, 66-69.

⁵³ Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/182. Fakihlerin çoğunluğuna göre, bazı hal ve durumlarda tamir tazmin niteliği taşır. bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 2/510.

⁵⁴ bk. TMK. md. 758; Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu, (İstanbul: Beta Yayınları, 11. Baskı, 2015), 210; Oğuzman - Seliçi, *Eşya Hukuku*, 447, 448.

⁵⁵ bk. *Mecelle*, md. 19; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1046.

⁵⁶ bk. Kâsânî, *Bedâi‘*, 7/165; Ergün, *İslâm Hukukunda Bina Mâliklerinin Fena Yapım ve Bakım Eksikliği Sorumluluğu*, 85-90; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 180.

nedeniyle vuku bulan zararın tespit ve tayininde kişi varlığında ve şahıs mamelekinde ortaya çıkan her çeşit maddî ve manevî zarar göz önünde bulundurulur. Hatta söz konusu tesisin nehrin sularını kirletmesinden ve etrafa yaydığı kötü koku dolayısıyla civardaki gayrimenkul sahipleri kiraya veremedikleri gayrimenkulleri nedeniyle uğradıkları menfaat kayıplarının kirleten kişi tarafından tazmin edilmesini dahi talep edebilirler.⁵⁷

Suyu kirletme fiiliyle ortaya çıkan zarar arasında uygun bir nedensellik bağı bulunmalıdır. Gerek İslâm hukukunda ve gerekse mevzu hukukta hukuka aykırı olan zararlı fiil ile zarar arasında uygun bir illiyet rabitası bulunmalıdır.⁵⁸ Bu esasa göre suyu kirletme hâdisesiyle ortaya çıkan zarar arasında uygun bir nedensellik bağı yoksa hukuka göre mesuliyet de yoktur. Sözgelimi, hakikî veya tüzel kişilerin zehirli atıklarını göle bırakmaları ile göldeki balıkların ölümü arasında uygun illiyet bağı mevcut olduğundan dolayı gölü kirleten kişiler oluşan balık ölümlerinden dolayı sorumlu tutulur.⁵⁹ Fakat illiyet bağı kesileceğinden dolayı aşağıdaki hâl ve durumlarda suyu kirletenin hukukî mesuliyeti de ortadan kalkar:⁶⁰

1) Mücbir Sebep

Şiddetli bir deprem olayında zararlı kimyasal madde imalatı yapan bir fabrikanın yıkılarak zararlı kimyasal maddelerinin çevredeki sulara karışıp kirletmesi, mücbir sebep ilkesine göre suyu kirletenin tazmin sorumluluğunu ortadan kaldırır. Çünkü bu durum beşer iradesi ile önüne geçilemeyen bir durumdur.⁶¹

2) Zarara Uğrayan Kişinin Ağır Kusuru

Zararın ortaya çıkmasında zarara uğrayan kişinin (A) ağır kusuru varsa, suyu kirletenin (B) sorumluluğu ortadan kalkar. Çünkü zarara uğrayan kişinin (A) kendi fiili, zarar ile zararlı fiil arasına girerek illiyet bağını kesmiştir. Örneğin, nehre zararlı atıkların

⁵⁷ Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 154; Ögüt, “Harim”, 16/189; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/174-182; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1043, 1044, 1049.

⁵⁸ bk. Ergün, *İslâm Hukukunda Bina Mâliklerinin Fena Yapım ve Bakım Eksikliği Sorumluluğu*, 104 vd.; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 185, 186.

⁵⁹ Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 154, 155; Oğuzman - Öz, *Borçlar Hukuku*, 638; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1044, 1045.

⁶⁰ Seda İrem Çakırca, “Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 47 (Ekim 2012), 87; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 179.

⁶¹ Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahî, *el-Mebsûṭ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982-1983), 15/50, 80, 81; *Mecelle* b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahî, *el-Mebsûṭ* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982-1983), 15/50, 80, 81; Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 155; Çakırca, “Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu”, 87; Safa Reisoğlu, *Türk Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)* (İstanbul: Beta Yayınları, 25. Baskı, 2014), 208; Tiftik, *Türk Hukukunda Tehlike Sorumluluklarının Genel Kural ile Düzenlenmesi Sorunu*, 36, 37; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 179; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1045, 1046.

karıştığını bildiği halde söz konusu nehirde koyunlarını suvaran sürü sahibinin bu kusurlu fiili, illiyet bağının uygunluğunu ortadan kaldıracığından dolayı zararlı atıkları nehre bırakan kişinin bir başka ifadeyle nehri kirletenin tazmin sorumluluğunu ortadan kaldırır.⁶²

3) Üçüncü Kişinin Ağır Kusuru

Zararın oluşmasında üçüncü kişinin ağır kusuru varsa, suyu kirletenin tazmin yükümlülüğü ortadan kalkar. Örneğin, birisinin (A) yol üzerinde bıraktığı zararlı atıkları bir başkasının (B) yakında bulunan bir balık çiftliğine götürüp atması sebebiyle balıkların ölümüne yol açması olayında oluşan zarar B tarafından tazmin edilir. Çünkü B'nin zararlı fiili, zarar ile zararlı atıkları yol üzerine bırakma fiili arasındaki sebep-sonuç ilişkisini ortadan kaldırmıştır.⁶³

4. Zararın Giderilmesi

Su kirliliği, sonuçları itibariyle amme zararı yönü daha ağır basan bir zarar şekli olduğu için, zarara uğrayan kişinin zarara rıza göstermesi suyu kirletenin sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Çünkü hukuk amme yararını özel yarara tercih eder. Ayrıca Hanefî fıkıhçılara göre haklı savunma ve zaruret durumlarında olsa bile başkasının suyunu kirleten kişi verdiği zararı tazmin etmekle sorumlu tutulur.⁶⁴ Nitekim başkalarına zarar vermemek, hukuka aykırı bir şekilde verilen zararı ortadan kaldırmak İslâm hukukunun önemli küllî prensiplerinden biridir.⁶⁵ Çünkü zarar vermek bir anlamda zulmetmek demektir. Bu bağlamda hukuka aykırı bir şekilde verilen zararın giderilmesi vaciptir.⁶⁶ Malın ve canın dokunulmazlığı ilkesi fehvasınca hukuka aykırı bir şekilde suyu ve su kaynaklarını kirletmek suretiyle başkalarının şahıs ve malvarlıkları ile menfaatlerine yönelik herhangi bir zarar veren kişi oluşan zararı gidermekle sorumlu tutulur.⁶⁷ Bu esasa göre salhane, tabakhane, mezbahane,

⁶² Serahsî, *el-Mebsût*, 27/2, 16, 51; Kâsânî, *Bedâi'*, 7/274; Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 155; Reisoğlu, *Türk Borçlar Hukuku*, 208; Tiftik, *Türk Hukukunda Tehlike Sorumluluklarının Genel Kural ile Düzenlenmesi Sorunu*, 37, 38; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 125, 125; Çakırca, "Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu", 87; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 179; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1046.

⁶³ Serahsî, *el-Mebsût*, 26/6, 7, 17; Kâsânî, *Bedâi'*, 7/238; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 2/507; Deschenaux - Tercier, *Sorumluluk Hukuku*, 155; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 125, 126; Çakırca, "Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu", 87; Reisoğlu, *Türk Borçlar Hukuku*, 208; Tiftik, *Türk Hukukunda Tehlike Sorumluluklarının Genel Kural ile Düzenlenmesi Sorunu*, 39-41; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 179; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1046.

⁶⁴ bk. Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/79-84; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1045, 1046.

⁶⁵ bk. *Mecelle*, md. 19, 20.

⁶⁶ bk. Ali Haydar, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/73-76.

⁶⁷ Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1046-1050.

tuvalet, lâğım gibi işletmeler sebebiyle başkalarına verilen zararlar giderilir. Bu ve benzeri şekillerde suya verilen zararlar tamir ve bakım yoluyla giderilebiliyorsa oluşan zarar bu şekilde giderilmeye çalışılır. Fakat oluşan su kirliliği bakım ve onarımla giderilemiyor ise suyun kirlenmesine yol açan tesis yargı yoluyla kapatılır.⁶⁸ Çünkü bütün insanlar mülkiyet altına alınmamış, mübâh olan suya ortak olup⁶⁹ ancak başkalarına zarar vermemek şartıyla bu su kaynaklarından yararlanabilirler.⁷⁰ Yeraltı suları,⁷¹ denizler ve büyük göller de insanların ortak malı olduğu için kirletmemek kaydıyla herkes tarafından serbestçe kullanılabilirler.⁷²

Suyu veya su kaynaklarını hukuka aykırı bir şekilde kirlettiği ispat edilen gerçek veya hükmi şahıslar, kirlilik sebebiyle meydana gelen zararın tazmininden sorumlu tutulur. Oluşan zarar tespit edilirken alanın uzmanlarından yararlanılır. Sözgelimi, bir işletme zararlı kimyasal maddelerini başkasına ait olan bir balık çiftliğine akıtsa, işletme sahibi sebep olduğu zararın tazmininden sorumlu tutulur. Balık çiftliği sahibinin zararı giderilirken çiftliğin kıymeti bir keresinde balıklı, bir keresinde de balıksız farz edilerek hesaplanır. Ortaya çıkan fiyat farkı işletmeci tarafından balık çiftliğinin mâlikine tazmin edilir.⁷³

Türk Medeni Kanunu'nun 756, 757 ve 758'inci maddelerine göre de yeraltı ve yerüstü suları, amme yararına ait sular olup bu kaynakları kirleten kişi ortaya çıkan zararı tazmin etmekle yükümlü tutulur.⁷⁴ Zararın hakiki miktarının kanıtlanması imkânsız olduğunda yargıç oluşan zararı hakkaniyet esaslarına göre belirler.⁷⁵

5. Zararın Tazmin Şekli

İslâm hukukunda su kirliliği sebebiyle zarara uğrayan kişinin kaybı/hasarı hesaplanırken zarara uğrayan şeyin veya değerinin cinsi ve niteliği belirlenerek izale edilir. Sözgelimi, işletmesinin zehirli atıklarını nehre akıtan işletme sahibi (A) bu haksız fiili sebebiyle başkasının (B) kıyemî değeri 2000 TL. olan koyununun itlâfına yol açmışsa, işletme sahibi mezkûr koyunun kıyemî değerini tazmin eder. Fakat sebep olduğu su kirliliği başkasının piyasada emsal bedel ile benzeri bulunabilen bir eşyasını kirletmiş ya da zarara

⁶⁸ Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 2/175-182; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/176, 177.

⁶⁹ *Mecelle*, md. 1234, 1266; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/185 vd.

⁷⁰ *Mecelle*, md. 1254.

⁷¹ *Mecelle*, md. 1235; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/185.

⁷² *Mecelle*, md. 1237, 1264; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/186, 187.

⁷³ Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1046-1048.

⁷⁴ bk. Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu, 209, 210; Oğuzman - Seliçi, *Eşya Hukuku*, 447, 448.

⁷⁵ Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1048.

uğratmış ise, suyu kirleten işletme sahibi zarara uğrayan malın da misli değerini tazmin eder.⁷⁶

5.1. Malvarlığına Verilen Zararların Tazmini

Zararın izalesinin gerekliliği ilkesine göre,⁷⁷ su kaynaklarını kirletmek suretiyle başkasının malvarlığına yönelik oluşan eksilme ve zararları suyu kirleten kişi tazmin etmekle yükümlü tutulur. Çünkü zarar vermemek ve hukuka aykırı bir şekilde başkasının mamelekine yönelik verilen zararın tazmin edilmesi hukukun önde gelen temel prensiplerinden biridir.⁷⁸ Sözelimi, kamuya ait olan bir yoldaki su yalağına zehirli atığı döken kişi, bir başkasının hayvanının zehirlenip telef olmasına veya zehirlenmesine sebep olsa, söz konusu zehirli atık maddeyi suluğa döken kişi -suyu kirleten de diyebiliriz-, hayvan itlâf olmuşsa hayvanın kıyemî değeri olan 10.000 TL.'yi öder. Yok, eğer hayvan itlâf olmayıp hayvan için bir takım tedavi harcamaları yapılmış ise, söz konusu harcamalar zehirli atığı suluğa döken kişi tarafından tazmin edilir. Kezâ, soğumaları için kamuya ait bir çeşmenin yalağına bırakılan bazı meyvelerin bulunduğu suya/su yalağına zehirli atığı döken kişi, meyvelerin misli değeri olan 50 TL.'yi zarara uğratılan kişiye tazmin etmekle yükümlüdür.⁷⁹ Aynı şekilde birisinin temizlensin diye dere yatağına bıraktığı 1000 TL. lik yünlerini işletmesinin zehirli atıklarını dereye akıtarak/salarak kirleten işletme sahibi yünlerin objektif bilirkişilerce tespit edilen eksilen değerini -varsayalım 200 TL.- ödemekle sorumlu tutulur.⁸⁰

5.2. Cismanî Zararların Tazmini

Su kaynaklarını kirletmek suretiyle ortaya çıkan cismanî zararları suyu kirleten kişi tazmin etmekle yükümlü tutulur. Sözelimi, evinin veya fabrikasının zehirli kimyasal atıklarını başkasına veya kamuya ait olan yola veya su kaynaklarına salan/akıtan kişinin hukuka aykırı olan bu fiili sebebiyle oluşacak olan cismanî zararların tazmininden sorumlu tutulması hem dinî hükümlerin amacına hem de adalet ve hakkaniyet esasına uygun bir hükümdür. Çünkü haksız fiil faili mezkûr suyu/su kaynağını kirletmeseydi, zararlar karşı

⁷⁶ Serahsî, *el-Mebsûl*, 11/50, 111; Kâsânî, *Bedâi'*, 7/150, 168, 394; Molla Hüsrev, *Dürer*, 2/262; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1048.

⁷⁷ bk. Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1048; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu*, 92-94.

⁷⁸ bk. İbn Mâce, "Ahkâm", 17; *Mecelle*, md. 19.

⁷⁹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 3/59, 5/46; Molla Hüsrev, *Dürer*, 2/262; Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne* (Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Dâru'l-Hadîs, ts.), 3/238, 239; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 2/497.

⁸⁰ bk. Kâsânî, *Bedâi'*, 7/154; Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku*, 1/268, 5/441, 442; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1048.

karşıya kalan şahıs söz konusu zarar, kayıp ve hasarlara -ölüm, yaralanma, düşük, zehirlenme, cilt tahrişi vb.- uğramayacaktı.⁸¹

Türk pozitif hukukunda da zararın giderilmesi esası bağlamında⁸² suyu kirleten doğrudan veya dolaylı olarak sebep olduğu bedenî zararlardan, tedavi giderlerinden, mahrum kalınan menfaat, kâr ve avantajlardan, cenaze masraflarından, düşük yapma olaylarından, doğum sonrası ortaya çıkabilecek bazı olumsuz etki ve sakatlıklardan ve hatta zarara uğrayan kişinin destekten mahrum kalan yakınlarının uğradığı bütün zararlardan mesul tutulur.⁸³

5.3. Menfaatlere Verilen Zararların Tazmini

Hanefî mezhebi dışında kalan diğer üç mezhebe göre, menfaatlerin de mal olduğu esası kabul edilmiştir. Bu esas bağlamında su kirliliği sebebiyle ortaya çıkan menfaat kayıplarının da zarar çerçevesinde değerlendirilmesi ve suyu kirleten tarafından zarara uğrayan kişiye tazmin edilmesi gerekir. Fakihlerin çoğunluğunun ve Türk pozitif hukukunun kabul ettiği bu görüş hukuk mantığı, hak, menfaat ve çıkarların muhafazası ve korunması açısından daha isabetli olan bir görüştür. Sözelimi, işletmesinin kirli ve zehirli atıklarını yakınındaki nehre akıttığı için civardaki gayrimenkul sahipleri maliki oldukları gayrimenkullerine alıcı veya kiracı bulamıyorlarsa bu yoksun kalınan kâr ve menfaat kayıplarının suyu kirleten işletme sahibi tarafından karşılanması gerekir. Çünkü bu zararın müsebbibi işletmecidir, işletmecinin kirlenme fiilidir. Ayrıca söz konusu işletmeden kâr sağlayan kişi bizzat doğrudan veya dolaylı bir şekilde suyu kirleten işletme sahibidir.

5.4. Manevi Zararların Tazmini

Su kaynaklarının kirletilmesinden kaynaklanan bazı manevî zararlar oluşmuş olabilir. Sözelimi, çevresinde su kaynaklarını kirleten bazı işletmelerin varlığından ıstırap çeken, acı ve elem duyan hatta psikolojisi bozulabilen kişiler olabilir. İslâm hukukunda manevî zararların tazmine konu olup olamayacağı hususu her ne kadar doktrinde tartışmalı bir mesele ise de İmam Muhammed (öl. 189/804) ile İmam Şâfiî'nin (öl. 204/819) karşılaşılan acı ve

⁸¹ Mevkûfâtî Mehmet Efendi, *Şerhu'l-Mevkûfâtî* (İstanbul: Dersa'âdet, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniyye Matbaası, 1900), 2/259, 260; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 7/177-194, 386; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 2/497; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 180; Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1047-1049.

⁸² bk. Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 92-94; Çakırca, "Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu", 89, 90.

⁸³ Ergün, "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu", 1049; Mustafa Reşit Karahaslan, *Sorumluluk ve Tazminat Hukuku* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1981), 74-85; Oğuzman - Öz, *Borçlar Hukuku*, 634 vd.; Zeynep Güdük, "Türk Mevzuatında Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu", *TBB Dergisi* 130 (2017), 222; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*, 30, 99-101.

elemlerin manevî tazminata konu olabileceği görüşünden⁸⁴ hareketle su kirliliği nedeniyle oluşabilecek olan manevî zararların da tazmine konu olabileceğini söyleyebiliriz. İmam Muhammed ve İmam Şâfiî'nin manevî zararların da tazmin sebebi olabileceğine yönelik olarak ileri sürdükleri bu görüş ile⁸⁵ Türk pozitif hukuku arasında paralellik bulunmaktadır.⁸⁶

5.5. Ekolojik Zararların Tazmini

Su kirliliğinin sebep olabileceği zararlar daha çok uzun vadede ortaya çıkabilecek olan ekolojik hasar ve kayıplar olduğu gerçeğidir. Bu gerçekten daha da önemlisi, su kirliliğinin etki alanı ferdî, sınırlı bir alan olmayıp yerüstü ve yeraltı ile bütün tabiat, toprak, hava, atmosfer, insanlar, hayvanlar, bitkiler, tekmil organizmalar ve hatta gelecekteki toplumlar ve bilimum varlıklardır. Kısacası su kirliliği sebebiyle oluşacak olan zararın hedef kitlesi ve mağduru bizzat bütünüyle hayatın kendisidir. Bu bağlamda su kirliliğinin yol açtığı ekolojik zararların tazmini meselesi hukukîdir.⁸⁷ Zira İslâm hukuk doktrininde zararın izalesi ve zararın izale biçimine ilişkin küllî esaslara göre,⁸⁸ su kirliliğinin yol açtığı ekolojik zararlar da tazmin konusu olup su kirliliği sebebiyle zarara uğrayan kişiye tazmin edilmelidir. Oluşan kayıp, hasar ve zararlar bütünüyle izale edilemiyorsa imkân nispetinde giderilmelidir. Bazı hal ve durumlarda kamunun yararı için ehven ve daha az zararın tercihi kuralı da işletilmelidir.⁸⁹

6. İspat Külfeti

Gerek İslâm hukuku ve gerekse Türk pozitif hukukuna göre, davacı tarafından ispat edilmek kaydıyla su kaynaklarını kirleten gerçek veyahut hükmî şahıslar verdikleri zararın tazmininden sorumlu tutulurlar.⁹⁰ Ayrıca her iki hukuka göre de kurtuluş beyyinesi getirilme imkânı olmayan mesuliyet çeşidi olduğundan dolayı suyu kirleten kişi, kirletme fiilinde kusursuz olduğunu ispat etse dahi oluşan zararın tazmininden kurtulamaz.⁹¹

⁸⁴ bk. Ali Kaya, *İslâm Hukukunda Bedene İlişkin Zararlar ve Tazmini* (Bursa: Emin Yayınları, 2007), 78, 79; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 180; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1049, 1050.

⁸⁵ Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1049, 1050.

⁸⁶ bk. Oğuzman - Öz, *Borçlar Hukuku*, 332, 333; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu*, 92-94.

⁸⁷ bk. Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 180-182; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu*, 28-30, 102-106; Çakırca, “Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu”, 78, 82, 83; Güdük, “Türk Mevzuatında Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu”, 202, 205, 208.

⁸⁸ bk. *Mecelle*, md. 19, 20, 26-31.

⁸⁹ Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 182.

⁹⁰ Müslim, “Akdiyye”, 3; *Mecelle*, md. 76; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 2/535, 536; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 178, 179; Ergün, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu”, 1047, 1049, 1050; Oğuzman - Öz, *Borçlar Hukuku*, 334, 529, 530; Demir, *Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu*, 104, 159, 160; Güdük, “Türk Mevzuatında Çevreyi Kirletenin Hukukî Sorumluluğu”, 210.

⁹¹ Oğuzman - Öz, *Borçlar Hukuku*, 472, 473, 634; Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 179.

7. Değerlendirme

Temiz ve temizleyici özelliklerinden dolayı yağmur, kuyu, pınar, vadi ve deniz suyu gibi mutlak suları kullanmak caiz olup,⁹² suyun tabiî niteliğine hâlel getirmemek ve onun bu tabiî niteliğini korumak bir sorumluluktur.⁹³ Klasik fıkıh ile ahkâm hadislerini ihtiva eden kaynaklarda⁹⁴ ve muasır fıkıh eserlerinde “su bahsi=bâbu’l-miyâh” söz konusu eserlerin ilk bölümlerinde yer alır.⁹⁵ Çünkü gökten sınırlı ölçüde indirilen su, varlığın başlangıcı, hayatın vazgeçilmez unsuru, ilâhi nimet, ibadet aracı, temiz, temizleyici, yeryüzüne muayyen bir tatla indirilmiştir. Ayrıca o, bütün varlıkların hayat formlarını ve canlılıklarını sürdürebilmeleri için gerekli olan, varlık delillerinden mühim bir delil, insanlar ve hayvanlar arasında ortak kullanılması ve paylaşılması gereken güzel bir rızık ve rızık sebebidir.⁹⁶

Gökyüzünden temiz ve temizleyici olarak indirilmiş olan suyun⁹⁷ renk, tat ve kokusunu değiştirip bozan herhangi bir etken olmadıkça temiz kalacağı kesindir.⁹⁸ Ayrıca deniz suyunun temiz, ölüsünün de helâl olduğunu haber veren nasslar,⁹⁹ değil en zehirli kimyasal madde ve ağır sanayi atıklarıyla kirletilmesi, bevledilmek suretiyle olsa dahi kirletilmemesini gerektirir.¹⁰⁰ Zira Resûlullah tabiî niteliğini koruduğu müddetçe temiz ve temizleyici olan suyu¹⁰¹ kirletmenin lânetlenilebilir ve hukuka aykırı bir fiil olduğunu buyurmuşlardır.¹⁰²

Su kaynaklarının kirletilmesi aynı zamanda hiç şüphesiz küresel çapta büyük bir israf ve ciddi bir hukukî sorundur. Bu bağlamda bazı fakihler abdestli olan bir kişinin tekrar abdest almasını,¹⁰³ gusülden sonra ayrıca bir abdest alınmasını,¹⁰⁴ abdest esnasında organların üç defadan fazla yıkanarak suyun israf edilmesini dahi Hz. Peygamber’in sünnetinin aşılması olarak değerlendirmişler ve hoş karşılamamışlardır.¹⁰⁵ Nitekim Hz. Peygamber bir keresinde

⁹² bk. Halebî, *Mültekâ*, 9.

⁹³ Savaş, “Hitit, Roma, İslâm ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, 252, 253.

⁹⁴ bk. ‘Abdulğani el-Ğuneymî el-Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi’l-Kitâb*, thk. Kâsım Muhammed en-Nurî (İstanbul: İrşad Kitabevi, 2016), 1/40 vd.; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/13 vd.; Kehlânî, *Sübülü’s-selâm*, 1/14 vd.

⁹⁵ bk. Vehbe Zuhaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî ve edilletüh* (Dımaşk: Dâru’l-Fikri’l-Mu‘âşır, 34. Baskı, 2014), 1/209 vd.

⁹⁶ bk. el-Bakara 2/22, 60; el-Enbiyâ 21/30; el-Mü’minûn 23/18; er-Rûm 30/24; el-Vâkı‘a 56/68, 69.

⁹⁷ el-Enfâl 8/11; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/30, 31, 35; Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, 1/17; Zuhaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî*, 1/209, 228, 229.

⁹⁸ Kehlânî, *Sübülü’s-selâm*, 1/18; Zuhaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî*, 1/210.

⁹⁹ el-Mâide 5/96; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/35; Kehlânî, *Sübülü’s-selâm*, 1/15.

¹⁰⁰ bk. İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/45, 46; Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, 1/31.

¹⁰¹ İbn Mâce, “Tahâret”, 35; Nesâî, “Tahâret”, 149; Molla Hüsrev, *Dürer*, 1/21.

¹⁰² bk. Buhârî, “Vudû”, 26, 68; Müslim, “Tahâret”, 95.

¹⁰³ Zuhaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî*, 1/313.

¹⁰⁴ İbn ‘Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 1/158.

¹⁰⁵ bk. İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 1/232.

çevresindeki kişilerden abdest için su istemişler ve abdest organlarını üçer defa yıkayarak güzel bir abdest alarak şöyle buyurmuşlardır: “*Bu şekilde abdest almak, benim ve benden önceki peygamberlerin abdest alma şeklidir. Her kim organlarını bundan az ya da çok yıkarsa, zulüm ve haksızlık yapmış olur.*”¹⁰⁶ Ayrıca ashaptan bazılarının bir abdestle beş vakit namazlarını eda ettikleri de bilinmektedir.¹⁰⁷

Hâsılı, su kaynaklarının kirletilmesi¹⁰⁸ toprağın kirletilmesi demek olup muhafaza edilmesi gereken can, mal, din...¹⁰⁹ ve yalnızca Hz. Peygamber’e ve O’nun ümmetine bütünüyle yeryüzünün mescit ve toprağının temiz kılındığına ilişkin varit olan nasslara¹¹⁰ ve aynı zamanda mevzu hukuka aykırıdır.¹¹¹

Bütün kâinatın bir emanet olduğu bilinci ve esasına göre de,¹¹² harp esnasında bile düşman kuvvetlerinin su kaynaklarına zehir atılmaz, suları ifsat edilip kirletilmez.¹¹³ Her nimet gibi,¹¹⁴ hukuka aykırı bir şekilde kirletilen su kaynaklarının “Sorumluluk Hukuku” bağlamı dışında bir de uhrevî sorumluluğunun olduğu,¹¹⁵ su kaynaklarının temiz tutulması, kirletilmemesi gerektiği hususunda –makalenin kapsamı dışında olsa da- İslâm hukuku “*tazir kapsamında, hafifinden ağırına doğru; uyarma, kınama, mahkemeye celp, dayak, teşhir, azil, para cezası ve tazminat, malzemelerini müsadere, faaliyetten men, işletme ve kullanım izni vermeme, işletmeyi kısa ve uzun süreli durdurma, hapis, işletmenin mülküne ve araçlarına el koyma, sürgün, hapis... insanların ve canlıların ölümüne sebep olmuşsa siyaseten katil... gibi cezalar...*” ve caydırıcı yaptırımlar da içerir.¹¹⁶ Bu bağlamda ifade edilmesi gereken önemli bir husus da, İslâm hisbe teşkilatında muhtesiplerin bir görevi de, çevreyi dolayısıyla su kaynaklarını kirleten kişilerin hukuka aykırı olan bu fiillerinin tespiti ve önüne geçilmesi görevi idi.¹¹⁷

¹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982), 2/98; İbn Mâce, “Tahâret”, 47; İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 1/233; İbn ‘Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 1/132; Mevkûfâtî, *Şerhu’l-Mevkûfâtî*, 1/15; Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, 1/42; Zuhaylî, *el-Fıkhü’l-İslâmî*, 1/356, 357.

¹⁰⁷ bk. İbn Hacer el-‘Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, 1/310, 311.

¹⁰⁸ bk. el-Mâide 5/96; er-Rûm 30/41; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/35; Kehlânî, *Sübülü’s-selâm*, 1/15.

¹⁰⁹ bk. Buhârî, “Nikâh”, 80, “Edeb”, 31; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 3/59; Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, 3/238.

¹¹⁰ bk. Buhârî, “Cenâiz”, 67; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/30.

¹¹¹ bk. Demir, *Çevreyi Kirleteni Hukuki Sorumluluğu*, 30-32, 102-106; Çakırca, “Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu”, 59-94; Güdük, “Türk Mevzuatında Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu”, 187-224.

¹¹² bk. el-Ahzâb 33/82; İbrahim Hilmi Karlı, “Çevre Sorunu ve Kur’ân’ın Doğal Çevre Öğretisi”, *Diyanet İlmî Dergi* 48/1 (Ocak-Şubat-Mart 2012), 110-113.

¹¹³ bk. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye*, 3/366; Sâbık, *Fıkhü’s-sünne*, 3/60.

¹¹⁴ bk. et-Tekâsür 102/1-8.

¹¹⁵ Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 118, 119.

¹¹⁶ bk. Karaaslan, *İslâm Çevre Hukuku*, 186 vd.

¹¹⁷ Cengiz Kallek, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/140.

SONUÇ

Bütün varlığın başlangıç maddesi olan su, hem insanoğlunun hem de kâinatın ekseri kısmını oluşturur. Araştırmamız esnasında klâsik fıkıh literatüründe itlâf, mübâşeret/doğrudan itlâf, tesebbüben/dolaylı itlâf, mübâşeret ve tesebbüp ilkeleri bağlamında ve bundan başka, suya ve su kirliliğine ilişkin kazuistik/meseleci yöntemle (=case law) birçok meselenin ele alındığını ve bu meselelere hukukî çözümler getirilmiş olduğunu gördük. Zira suların kirletilmesinden dolayı ortaya çıkan mesuliyet, her ne kadar modern hukukun en yeni objektif sorumluluk çeşitlerinden biri ise de, İslâm hukukunun başlangıçtan itibaren benimsediği bir tazmin sebebidir.

İslâm hukukunda hukuka aykırı bir şekilde başkasının malvarlığına, canına ve beden tamlığına yönelik kayıp, hasar ve zarar vermek haramdır. Bu esasa göre, İslâm hukukunda diğer mubahlarda olduğu gibi, su kaynaklarının da başkalarına zarar vermeden “esenlik ve selâmet şartıyla” kullanılabilceği ilkesi vardır. Doğrudan veya dolaylı bir şekilde su kaynaklarını kirleten gerçek veya tüzel kişiler, ispat külfeti ve yükümlülüğü davacının olmak şartıyla can, mal, menfaat... vb. şeylere ve değerlere verilen tekmil zararlardan mesul tutulur.

İslâm hukukunun zarar vermenin haksız ve hukuka aykırı bir fiil olduğu, verilen zararın izale edilip giderilmesinin gerekliliği gibi esas ve prensiplerine göre, itlâf edilen malın ve değerlerin tazmin edilip karşılanması anlamına gelen *hukukî sorumluluktan* başka, her ne kadar araştırmamızın kapsamı dışında olsa da suyu ve su kaynaklarını kirletene yükletilen en hafif olandan en ağır olanına doğru, uyarıdan siyaseten katle kadar işletilebilen önemli bazı *cezaî sorumluluklar* ve zarara uğrayan tarafı kayırcı ve tatmin edici müeyyideleri de vardır. Kezâ, İslâm hukuk sisteminde “Sorumluluk Hukuku” dışında, ibadet vesilesi olan suyun ve su kaynaklarının ilâhi nimet olduğunu bilmek, israf edip kirletmemek, ihraz edilerek mülkiyet altına alınmamış olan su kaynaklarına herkesin ortak olduğunu ve bu kaynakları “ihsan ilkesi” gereğine göre, ekolojiye ve ekolojik dengeye (el-mîzân) hasar ve zarar vermeden, kirletmeden kullanmak dinî, ahlâkî, vicdanî ve hukukî bir sorumluluktur.

Bu makalemizde “Mukayeseli Hukuka Göre Suların Kirletilmesinden Dolayı Oluşan Hukukî Sorumluluk” meselesini mevzu hukukun sistematüğinden ve kavramlarından yararlanarak inceledik. Araştırmamız neticesinde İslâm fıkının su kirliliği meselesine adalet ve hakkaniyet prensipleri bağlamında, âdil, hakkaniyetli, esaslı, uygulanabilir, karşılaşılan

zarar, hasar, kayıp ve mağduriyetleri giderebilen, zgn, önemli bazı hukukî çözümler ve yaklaşımlar getirmiş olduğuna şahit olduk. Ancak mezkûr konunun bir de *ceza sorumluluk* bağlamında araştırılması İslâm hukukunun hukuk bilimine mühim bir katkısı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.
- Ali Haydar Efendi. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Matba'a-i Ebu'z-Ziyâ', 3. Baskı, 1911.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl. *Şahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Çakırca, Seda İrem. "Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 47 (Ekim 2012), 59-94.
- Dârekutnî, 'Alî İbn-u Ömer. *es-Sünen*. Ta'lik: Ebû Tayyib Muhammed Âbâdî. 4 Cilt. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 4. Baskı, 1986.
- Demir, Fahri. *İslâm Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı*. Ankara: Emek Matbaacılık, 1981.
- Demir, Hasan. *Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Deschenaux, Henri - Tercier, Pierre. *Sorumluluk Hukuku*. çev. Salim Özdemir. Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1983.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ergün, Mehmet. "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/71 (Haziran 2020), 1038-1053.
- Ergün, Mehmet. *İslâm Hukukunda Bina Mâliklerinin Fena Yapım ve Bakım Eksikliği Sorumluluğu (Kusursuz Sorumluluk Teorisi)*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2021.
- Güdük Zeynep. "Türk Mevzuatında Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu". *TBB Dergisi* 130 (2017), 187-224.
- Günay, Hacı Mehmet. "Su". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 37/432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Gürkan, Salime Leyla. “Su”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 37/440-442. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hacak, Hasan. “İrtifak”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 22/460-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî. *Mültekâ'l-Ebhûr*. İstanbul: Şirket-i Şahâfiyye-i 'Osmâniyye Matba'asi, 1898.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-Muhtâr 'Ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. 8 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- İbn Hacer el-'Askalânî - Şihâbuddîn Ahmed b. 'Alî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâkî - Muhibbuddîn el-Hatîb. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife li't-tıba'ati ve'n-neşr, ts.
- İbn Kudâme, Muvaffuquddîn Ebû Muhammed b. Aḥmed b. 'Abdillâh. *el-Muğnî*. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- İnalcık, Halil. “Su”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 37/437-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kallek, Cengiz. “Hisbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Karaaslan, M. Abdülmecit. *İslâm Çevre Hukuku*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2019.
- Karahasan, Mustafa Reşit. *Sorumluluk ve Tazminat Hukuku*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1981.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihad*. Ankara: DİB Yayınları, 3. Baskı, 1985.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.
- Karlı, İbrahim Hilmi. “Çevre Sorunu ve Kur'ân'ın Doğal Çevre Öğretisi”. *Diyanet İlmi Dergi* 48/1 (Ocak-Şubat-Mart 2012), 93-120.
- Kâsânî, 'Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Kitâbu Bedâi'U's-Şanâi' Fî Tertîbi's-Şerâi'*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 2. Baskı, 1974.

- Kaya, Ali. *İslâm Hukukunda Bedene İlişkin Zararlar ve Tazmini*. Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- Kehlânî, Muhammed b. İsmâ'îl. *Sübülü's-Selâm Şerhu Bulûği'l-Merâm Min Edilleti'l-Ahkâm*. 4 Cilt. Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 4. Baskı, 1960.
- Mevkûfâtî, Mehmet Efendi. *Şerhu'l-Mevkûfâtî*. 2 Cilt. İstanbul: Dersa'âdet, Şirket-i Sahâfiyei Osmâniyye Matbaası, 1900.
- Mevsilî, 'Abdullâh b. Muhammed b. Mevdûd. *El-İhtiyâr Li Ta'Lili'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Ta'lik: Şeyh Mahmûd Ebû Daķika. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1991.
- Meydânî, 'Abdulġanî el-Ģuneymî. *El-Lübâb Fî Şerhi'l-Kitâb*. 2 Cilt. thk. Kâsım Muhammed en-Nurî. İstanbul: İrşad Kitabevi, 2016.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz. *Dürerü'l-Hükkâm Fî Şerhi Ģureri'l-Ahkâm*. 2 Cilt. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 1970.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbüri. *El-Câmi'U's-Şahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Narter, Sami. *Kusursuz Sorumluluk, Haksız Fiil Sorumluluġu ve Tazminat Hukuku*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2. Baskı, 2016.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî en-Nesâî. *es-Sünen*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Oġuzman, M. Kemal - Öz, M. Turgut. *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, Fakülteler Matbaası, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 3. Bası, 2000.
- Oġuzman, M. Kemal - Seliçi, Özer. *Eşya Hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 5. Baskı, 1988.
- Öġüt, Salim. "Harim". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16/188-190. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Pala, İskender. "Su". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 37/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Reisoġlu, Safa. *Türk Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. İstanbul: Beta Yayınları, 25. Baskı, 2014.
- Sâbık, Seyyid. *Fıkhu's-Sünne*. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Dâru'l-Ĥadîs, ts.

- Savaş, Abdurrahman. “Hitit, Roma, İslâm ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 18 (2011), 243-274.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût*. 30 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982-1983.
- Şevkânî, Ebû ‘Abdillâh Muhammed. *Neylû'l-Evtâr Şerhu Münteķa'l-AhBâr Min Ehâdis-İ Seyyidi'l-AhYâr*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cîl, 1973.
- Tahtâvî, Aḥmed Râfî'. *Hâşiyetü't-Tahtâvî 'Alâ Merâķi'l-Felâḥ Şerhu Nûri'l-İzâḥ*. Mısır: Matba'a-i Muştafâ Muhammed, 1937.
- Tiftik, Mustafa. *Türk Hukukunda Tehlike Sorumluluklarının Genel Kural ile Düzenlenmesi Sorunu*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2. Baskı, 2005.
- Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu*. İstanbul: Beta Yayınları, 11. Baskı, 2015.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kâmûsu*. 5 Cilt. haz. Sıtkı Güllü. İstanbul: Eser Neşriyat, 1997.
- Zuhaylî, Vehbe. *El-Fıķhu'l-İslâmî Ve Edilletühu*. 10 Cilt. Dımaşķ: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 34. Baskı, 2014.